عالمانِ صحیفه‌نگار

ابوالفضل حافظیان *

چکیده: عالِمان مسلمان، در طول تاریخ، نسبت به کتابهای حدیثی توجّه ویژه‌ای داشته‌اند. این توجّه، گاه در شکل استنساخ این گونه کتابها بروز کرده است. صحیفه سجادیه، یکی از مهمترین متون معتبر دعایی و حدیثی است که عالِمان بزرگ شیعی و سنّی به استنساخ آن پرداخته‌اند. نگارنده در این مقاله، ده عالِم شیعی و یک عالِم سنّی را که از قرن ششم تا پانزدهم به استنساخ صحیفه سجادیه پرداخته‌اند، می‌شناساند.

کلیدواژه‌ها: صحیفه سجادیه، نسخه‌های خطی / فقیهان امامی، استنساخ کتب حدیث / فقیهان امامی، استنساخ صحیفه سجادیه / فقیهان شافعی، استنساخ صحیفه سجادیه / ابن ادریس حلی / ابن سکون / حلی، سدیدالدین / شهید اول / جبعی، شمس الدین / کفعمی، تقی‌الدین / احسایی، ابن ابی‌جمهور / شهید ثانی/ مجلسی، محمدتقی / خاتون‌آبادی، محمد حسین / شافعی، محمدطاهر.

جمعی از دانشمندان بزرگ شیعه با خطِ مبارک خود متن کامل صحیفه سجادیه را کتابت نموده‌اند که خوشبختانه نمونه‌هایی از آنها در کتابخانه‌های مختلف عالم موجود است.

---

* ـ کتاب‌شناس و فهرست‌نگار، حوزهٔ علمیهٔ قم.

تبرکاً به نام ده تن از علمای بزرگ شیعه که به خط مبارک خود صحیفه سجادیه را کتابت نموده‌اند، اشاره می‌کنیم:

۱ – ابن ادریس، محمدبن احمدبن ادریس حلی (۵۹۸ ق) فقیه نامدار شیعی صاحبِ کتاب «السرائر» که صحیفه کامله را به خط خود در رجب سال ۵۷۰ ق کتابت نموده و نسخهٔ او مورد اعتماد و ملاک تصحیح دانشمندان پس از او واقع شده است.[۱]

نسخهٔ ابن ادریس در اختیار سدیدالدین حلی و شهید اول بوده است و آن دو بزرگوار نسخه‌های خود را با آن سنجیده‌اند. صحیفهٔ ابن ادریس تا زمان علامه ملامحمدباقر مجلسی نیز باقی مانده و به درخواست وی، از شیراز به اصفهان ارسال شده و علامه مجلسی نسخهٔ خود را با آن مقابله کرد؛ چنانکه در مناقب الفضلاء، اجازهٔ عامّهٔ مجلسی و شرح صحیفه[۲] بدان تصریح شده است.

ابن ادریس حاشیهٔ مختصری نیز بر صحیفه نگاشت که به بیان معانی لغات مشکل آن پرداخته است. اهمیت حاشیه ابن ادریس در این است که کهن‌ترین شرح موجود بر صحیفه است. نسخه‌ای از این حاشیه در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی به شماره ۱۴۸۴۹ نگهداری می‌شود.[۳]

۲ ـ ابن سکون، ابوالحسین علی بن محمد سکونی حلی (ح ٦٠٦ ق) دانشمند، فقیه و ادیب امامی که صحیفهٔ کامله را از شیخ خود بهاء الشرف نقل می‌کند. وی نسخه‌ای از صحیفه را به خط خود نوشته است. نسخهٔ ابن سکون در اختیار سدیدالدین علی حلی قرار داشته است.[٤]

۳ ـ سدیدالدین علی بن احمد حلی (بعد از ٦٥٤ ق). وی نسخهٔ خود را از روی دستخط ابن سکون استنساخ کرده و آن را در سال ۶۴۳ ق با صحیفهٔ ابن سکون و در سال ۶۵۴ با

---

۱ ـ نک: بحارالانوار:۱۰۷ / ۲۱۱ ـ ۲۱۲؛ الذریعه: ۱۵ / ۱۹؛ مقالهٔ دکتر منصور پهلوان «اسناد و مشایخ راویان صحیفهٔ کامله» چاپ شده در فصلنامهٔ علوم حدیث، شماره ۱۲.

۲ ـ نک: الفرائد الطریفة فی شرح الصحیفة، علامه مجلسی، تحقیق: سید مهدی رجایی، چاپ اصفهان ۱٤۰۷ ق. ص ۱۹.

۳ ـ نسخه‌های خطی شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه: ٦٤ ـ ٦٥.

٤ ـ نک: مقالهٔ دکتر منصور پهلوان.

نسخهٔ ابن ادریس مقابله کرده است.[1]

۴ ـ شهید اوّل محمدبن مکی عاملی (۷۸٦ ق) دوبار در سالهای ۷۷۲ و ۷۷۶ صحیفه را به خط مبارک خود استنساخ کرده است. علامه تهرانی در الذریعه می‌نویسد:

و نسخة الصحيفة بخطّ الشهيد الأوّل كانت في خزانة كتب السيد محمد تقى بن الحسين بن دلدار علي و كتب الشهيد عليها: «للولد الأعزّ المعتضد قرّة العين أبي القاسم عليّ بن محمدبن مكّي نفعه الله بها و رزقني بما فيها دعاه».[2]

تصویری از نسخهٔ مذکور در کتابخانهٔ راقم سطور موجود است.[3]

شهید اوّل از روی نسخهٔ شیخ سدیدالدین علی بن احمد حلی، صحیفه را استنساخ کرد و نسخهٔ خود را با صحیفهٔ ابن ادریس مقابله نمود.

۵ ـ شمس‌الدین محمدبن علی جبعی جدّ پدر شیخ بهایی (۸۸٦ ق) که از روی دستخطّ شهید اول آن را استنساخ نموده و نسخهٔ او در اختیار شیخ بهایی قرار داشته است. علامهٔ مجلسی ره خصوصیات نسخهٔ جبعی را در بحارالانوار گزارش کرده است.[4]

اغلب نسخه‌های صحیفهٔ سجادیه که در قرون اخیر کتابت شده‌اند، از طریق نسخه‌های مجلسی یکم و مجلسی دوم نسبت به نسخهٔ نیای پدر شیخ بهایی رسانده‌اند.[5]

۶ ـ تقی‌الدین ابراهیم بن علی کفعمی (۹۰۵ ق) مؤلف کتابهای متعدّد در ادعیهٔ مأثوره، از جمله «البلد الأمین» که متن صحیفهٔ کاملهٔ سجادیه را در آن گنجانید[6] و شرحی نیز بر

---

۱ ـ نک: همان؛ الأنوار الساطعة فی المائة السابعة، شیخ آقا بزرگ تهرانی: ۱۰۰.

۲ ـ نک: بحارالانوار: ۱۰۸ / ۱۳٤؛ الذریعه: ۱۵ / ۱۹؛ الشهید الأوّل حیاته و آثاره، رضا مختاری: ۲٦٤ ـ ۲٦۷؛ صحیفة المکتبة، نجف، مکتبه امیرالمؤمنین علیه السلام العامة، ش ۲، ص ۳۲.

۳ ـ دربارهٔ آن، بنگرید به مقاله حجةالاسلام سید حسن موسوی بروجردی در همین شمارهٔ سفینه (ویراستار).

٤ ـ بحارالأنوار: ۱۰۷ / ۲۱۲.

۵ ـ نک: مقالهٔ جویا جهانبخش «کوشش‌های مجلسی اول و دوم در راه ساماندهی متن انتقادی صحیفهٔ سجادیه و ترویج آن» چاپ شده در پیام بهارستان، ش ۵٤، صص ۳٤ ـ ٤٤.

٦ ـ الذریعه: ۳ / ۱٤۳.

صحیفه نگاشت که به «الفواید الشریفة...» یا «الفوائد الطریفة...» مشهور گشت.[1]

جناب کفعمی به خط مبارک خود نسخه‌ای از صحیفه سجادیه را کتابت فرمود. نسخهٔ کفعمی در کتابخانه ناصریه لکنهو بوده است. علامه میر محمد عباس در وصف این نسخه سروده است:

فیض سماوي کسیل مفعم — وافی الی البحر العظیم الأعظم
کنز باعجاز الحسین ظهوره — و الی علی بن الحسین فینتمی
سرّ خفي لو اردت بیانه — فصحیفة خطّت بخط الکفعمی

احمد علی حسینی اعرجی نیز ابیاتی در وصف صحیفه کفعمی گفته است:

هذا الصحیفة درة قدسیة تجلو البصر
معروفة بزبور آل محمد خیر البشر
انجیل أهل البیت من ألقابها الحسنی اشتهر
حوت الدقائق من معان لفظها درر غرر
فیها وسائل للمسائل کلّها ذات الأثر
حصن حصین للأنام لدی النوائب و الخطر
عین حلت فیه الشفا من کلّ داء لا یذر
هي من فیوض علیّ السجاد من اثنی عشر
صلّی علیهم ربّنا الرحمان ما طلع القمر
نصّ علی اعجازها ما قدحکاه المعتبر
أکرم بکاتبها الفقیه العالم الأتقی الأبر
الکفعمی، الله طیّب رمسه بالمنتظر[2]

نسخهٔ دیگر در کتابخانه عمومی کاشف الغطاء در نجف موجود است که تصویر آن

---

۱ ـ الذریعه: ١٦ / ٣٤٢ و ٣٤٦ و ١٣ / ٣٤٦؛ نسخه‌های خطی شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه: ۱۸۲ ـ ۱۸۳.

۲ ـ نک: تاریخ صحیفهٔ کامله، علامه میرزا احمد حسن صاحب قبله کاظمینی که به زبان اردو در مقدمهٔ ترجمهٔ اردو از صحیفه سجادیه در سال ۱۹۵۱ میلادی در لکنهو به چاپ رسیده است.

در اختیار راقم سطور است. هوامش آن با استفاده از ده‌ها منبع به تبیین و توضیح لغات صحیفه پرداخته است. اختتامیهٔ نسخه نیز در مورد مراجعه و استناد کفعمی، خواندنی و سرشار از نکات ارزشمند است.

۷ ـ ابن ابی جمهور احسایی محمدبن علی بن ابراهیم (ح ۹۰۹ ق) که به خط خود نسخه‌ای از صحیفه را نگاشته است. نسخهٔ احسایی در مکتبه ناصریه لکنهو موجود بوده است.(۱)

۸ ـ شهید ثانی زین‌الدین بن علی عاملی (۹٦٥ ق). وی از روی نسخهٔ شهید اول صحیفه را استنساخ کرده است. نسخهٔ شهید ثانی در اختیار علّامهٔ مجلسی (ره) بوده و خصوصیّات آن را در بحارالانوار گزارش کرده است.(۲)

صحیفهٔ شهید ثانی به خط نسخ معرب با تاریخ کتابت ۹۳۰ ق در ۱۰۸ برگ ۱۱ سطری در کتابخانهٔ مدرسهٔ فاضلیه مشهد بوده و پس از خرابی مدرسهٔ مذکور به کتابخانهٔ مدرسهٔ نواب منتقل شده است.(۳)

۹ ـ ملا محمدتقی مجلسی (۱۰۷۰ ق). این دانشمند بزرگ افتخار داشت که پنجاه سال از عمر شریفش را در راه ترویج و نشر صحیفه سجادیه سپری نماید. چنانکه علامهٔ مجلسی در الفرائد الطریفه می‌گوید: **«پدر علامه‌ام نزدیک به پنجاه سال به تصحیح و ترویج صحیفه و روشن کردن رازها و آشکارساختن پرتوهای آن همّت گماشت، و هر سال مباحثه و کوشش پیگیر دربارهٔ آن را تکرار می‌کرد، تا آن که نسخه‌های مصحِّحِ مضبوط آن در همهٔ شهرها و پیرامونشان فراوان گردید. بلکه در هر خانه چند نسخهٔ صحیفه وجود داشت، در حالی که پیش از آن شاید در هر شهر یک نسخهٔ صحیفه نیز یافت نمی‌شد.»**(٤)

مجلسی اوّل از روی نسخهٔ شمس‌الدین جبعی (جدِّ پدر شیخ بهایی) نسخه‌ای برای خود استنساخ کرد. میر محمد حسین خاتون‌آبادی، سبطِ مجلسی دوم، در مناقب

---

۱ ـ همان.　　۲ ـ بحارالانوار: ۱۰۸ / ۱۳٤ ـ ۱۳٥.

۳ ـ الذریعه: ۱٥ / ۱۹؛ نسخه پژوهی، دفتر دوم: ص ۲٤۷.

٤ ـ الفرائد الطریفة، ص ٥؛ مقالهٔ جویا جهانبخش در پیام بهارستان.

الفضلاء پس از یادکرد از دستنوشتِ نیایِ پدر شیخ بهایی می‌گوید: «**ملا محمد تقی مجلسی از روی آن نسخه استنساخ کرد و به خط شریفِ خویش نسختی از روی آن نوشت و در تصحیح آن کوشید. سپس به مباحثه و تدریس آن در اوقات تحصیلی، به‌ویژه در ماهِ رمضان پرداخت و آن را در میان مردمان نشر داد. مردمان از روی آن نسخه استنساخ کردند و نسخه‌های کتاب ـ پس از آن که مهجور بود ـ بسیار گردید و شایع شد.**»[1]

ملا محمد تقی مجلسی شروع به نگارش شرحی به زبان فارسی بر صحیفه کرد به نام «ریاض المؤمنین و حدائق المتقین و فقه الصالحین». ابتدا مقدمه‌ای مفصل در ۱۲ لمعه بر آن نگاشت، ولی این شرح ناتمام ماند. نسخه‌هایی از مقدمهٔ مذکور در کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی نجفی و کتابخانه وزیری یزد موجود است.[2]

وی پس از آن شروع به شرحی دیگر به زبان عربی نمود. این شرح عرفانی تا قسمتی از دعای سوم به رشتهٔ تحریر درآمد. نسخهٔ خط مؤلف در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۱۸۴۹ نگهداری می‌شود.[3]

نسخهٔ مجلسی اول به فرزندش علامه ملامحمد باقر مجلسی رسید؛ چنانکه در اجازهٔ عامّه‌ای که برای روایت صحیفه سجادیه نگاشته، می‌گوید: «**فأمّا من طریق الوجادة، فانّی وجدتها بخط والدي العلامة ـ قدّس الله روحه ـ و قد نقلها من خطّ الشیخ صاحب الکرامات و المقالات شمس‌الدین محمد جدّ شیخنا البهائی ـ قدس الله أرواحهم ـ قد یسّرالله لي هذه النسخة الشریفة و عرضت أنا أیضاً نسختی علیها و هي الآن عندي...**».

علامه مجلسی نسخهٔ پدرش را ـ که با یک واسطه از روی نسخهٔ شهید اول نقل شده بود ـ با نسخهٔ خط ابن ادریس مقابله کرد.

از نشانه‌های موفقیت چشمگیر مجلسی اول و دوم در ترویج صحیفه سجادیه، تعداد ترجمه‌ها، شروح و نسخه‌های خطی باقی مانده از صحیفه سجادیه، پس از عصر آن دو

---

۱ ـ همان؛ میراث حدیث شیعه: ٤ / ٥٠٣ (مناقب الفضلاء).

۲ ـ نک: نسخه‌های خطی شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه: ۱۱۳ ـ ۱۱۵.

۳ ـ همان: ص ۱۳۷ ـ ۱۳۸.

بزرگوار است، به طوری که از حدود ۱۲۰۰ نسخهٔ خطی شناخته شده از صحیفه در کتابخانه‌های مختلف جهان، نزدیک به ۱۱۰۰ نسخه در سده‌های یازدهم و دوازدهم هجری کتابت شده است و اغلب ترجمه‌ها و شروح و حواشی بر صحیفه نیز از همین دوره است.[۱]

۱۰ ـ میر محمد حسین خاتون‌آبادی (۱۱۵۱ ق) سبط علامهٔ مجلسی. وی با آنکه نسخهٔ مهم نیایِ شیخ بهایی را در اختیار داشته، نسخهٔ پدربزرگ خود علامه محمدباقر مجلسی را بر آن ترجیح داده و می‌گوید: **«لیک دستنوشت نیایِ من، مولی محمدباقر، جامع‌تر و شامل‌تر بود، زیرا پَسان‌تر با دستنوشت ابن ادریس مقابله گردید، و من نیز به خطِّ خویش رونوشتی از آن برداشتم و در مقابله و تصحیح آن کوشیدم.»**[۲]

این بود اسامی مبارک ده تن از دانشمندان بزرگ امامیه که به خط خود صحیفه سجادیه را با دقّت کتابت کردند و در تصحیح و ترویج آن کوشیدند. شایسته است نسخه‌های باقی مانده از خطوط آنان به صورت عکسی به چاپ برسد.[۳]

جالب است در خاتمهٔ این بحث بیفزایم که یکی از دانشمندان سُنّی معاصر ایرانی به نام مولوی محمدطاهر هاشمی شافعی[٤] به خطِّ زیبای خود صحیفهٔ سجادیه را نگاشته و صحیفهٔ خطِ او به همّت سازمان تبلیغات اسلامی به چاپ رسیده است.

---

۱ ـ نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه: ١٤.

۲ ـ نک: مقالهٔ جویاجهانبخش در پیام بهارستان؛ مناقب الفضلاء در دفتر چهارم میراث حدیث شیعه.

۳ ـ از میرابوالقاسم کبیر خوانساری (م ۱۱۵۸) و سید محمود امام جمعه زنجانی (م ۱۳۷٤ ق) نیز صحیفه‌هایی به خطّ مبارک آنها باقی مانده، که در مقالهٔ «در آستان صحیفه» ـ که در همین شمارهٔ سفینه به چاپ رسیده ـ دربارهٔ آنها توضیح داده شده است. بجاست که نام این دو دانشمند بزرگ شیعه نیز در عِداد «عالِمان صحیفه‌نگار» یاد شود. (ویراستار)

٤ ـ صاحب کتاب ارزشمند «مناقب اهل بیت از دیدگاه اهل سنت» که به خط خود نگاشته و بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، به همان‌گونه منتشر ساخته است (چاپ دوم: ۱۳۸۱ شمسی، ۵۱۰ صفحه).